

## РОЗДІЛ 9

# КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.102

## ГЕНЕЗИС ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

### GENESIS OF PENALTIES INSTITUTIONS

**Влад В.Ф.,**  
аспірант кафедри кримінального процесу та криміналістики  
*Навчально-науковий інститут права*  
*Університету державної фіскальної служби України*

Стаття присвячена дослідженню становлення та розвитку тюремно-виправних установ та пенітенціарної політики, їхньої ролі та значення в системі протидії та запобігання злочинності. Було досліджено мету та завдання пенітенціарних установ протягом кількох історичних періодів у різних державах світу.

**Ключові слова:** пенітенціарна установа, концентраційний табір, злочин, покарання, в'язниця, військові табори.

Статья посвящена исследованию становления и развития тюремно-исправительных учреждений и пенитенциарной политики, их роли и значения в системе противодействия и предотвращения преступности. Было исследовано цели и задачи пенитенциарных учреждений в течении нескольких исторических периодов в различных странах мира.

**Ключевые слова:** пенитенциарное учреждение, концентрационный лагерь, преступление, наказание, тюрьма, военные лагеря.

At the heart of the formation and development of the legal system of the state, various branches of legislation, its legal forms and directions lies social policy. It reflects the principles, strategy, main directions and forms of achieving social goals facing the society, its political and power structures. The overall purpose of social policy is a complex hierarchy, which depends on the nature and direction of the state and its bodies in relation to the implementation of this activity.

One of these areas is the law enforcement policy. In it concentrated form contains tasks, principles, strategy, main directions, forms and methods of state control of crime. This policy should express and protect the rights and legitimate interests of Ukrainian citizens from criminal encroachments, since according to Art. From the Constitution of Ukraine, "man, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are determined in Ukraine by the highest social value Ensuring human rights and freedoms is the main responsibility of the state".

Law enforcement policy directs the activities of the state, its relevant bodies for the prevention of crimes and other offenses, their timely rejection and termination, the implementation of the responsibility of those who committed crimes, the execution of sentences for convicts and the achievement of its goals.

State policy in this area is multifaceted and, first of all, it defines the basis of criminal policy, which is based on objective laws of development of the society, the direction of activity of state and public bodies to protect the interests of people from criminal encroachments, execution of measures of state coercion to persons, which they have committed, as well as measures to prevent crime.

Criminal policy is divided into criminal, criminal procedure and criminal-executive. Modern problems of Ukraine's criminal-executive policy are due to the lack of adequate understanding of the concept and essence of this policy as a socio-legal phenomenon in Ukrainian science and social practice. To answer these questions, we will find out the essence, goals, objectives, functions, content, subjects and forms of implementation of the criminal-executive policy of Ukraine.

That is why in this article we will try to reveal the history of the formation and development of penitentiary institutions and penitentiary policy in the world

**Key words:** penitentiary institution, concentration camp, crime, punishment, prison, military camps.

**Постановка проблеми.** Нині такий вид покарання, як позбавлення волі є одним із найпоширеніших серед видів кримінальних покарань. Після скасування смертної кари в Україні та інших демократичних державах його почали застосовувати як засіб покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини. Проте відкритим залишається питання про те, що саме собою являє тюрма, в котрій вони утримуються, яка її мета та значення.

**Стан дослідження.** На цей момент дослідження історії розвитку пенітенціарних установ займалися такі вчені, як Дж. Хьюстон, Д. Стефанович, Дж. Говард, Дж. Бентам, Ч. Бекарія. В українській науці окремі питання в сфері виконання покарань розробляли вченими-криміналістами ще у XVIII ст., С. Десницьким, І. Тимківським, на сьогоднішній день цим питанням займався М.М. Яцишин.

**Метою статті** є аналіз та дослідження історії становлення та розвитку кримінально-виконавчих установ в Україні та світі, визначити її сутнісні характеристики з точки зору сучасної теорії та історії держави й права, їх пристосування до умов сьогодення та демократичних засад суспільства. Для досягнення цієї мети треба проаналізувати зародження ідей щодо становлення пені-

ціарної системи в Україні та світі як соціально-правового явища, дослідити сучасний стан наукового вивчення теми, простежити генезис становлення та формування кримінально-виконавчої політики, її внутрішні і зовнішні фактори впливу, а також надати власне визначення поняттю «місце позбавлення волі».

**Виклад основного матеріалу.** Одним з основних напрямів державної політики є створення та проголошення високих людських моральних цінностей та правових принципів. Проте складна та неоднорідна складова частина населення будь-якої держави, а також розбіжність поглядів верств населення в їхніх політичних, соціальних та релігійних поглядах неоднозначно сприймають такі цінності. Тому держава разом зі своїми громадянами визначає та офіційно закріплює в своїх нормативних актах правила поведінки для осіб, котрі вчинили злочини, а також ставлення суспільства та державних органів до них. Чим більш демократичне та цивілізоване суспільство, тим більш гуманне ставлення до такої категорії осіб, при цьому варто зазначити, що на формування цієї політики впливає і структура та динаміка злочинності, як усередині держави, так і на міжнародному рівні, і чим вищий такий

рівень злочинності, тим жорсткіші засоби та методи боротьби із нею.

У державах Центральної та Східної Європи, в котрих на сьогоднішній день демократія лише формується, спостерігається приріст злочинності. На думку Дж. Хьюстона та Д. Стефановича таке радикальне збільшення злочинності у Східній та Центральній Європі значною мірою викликано політичними потрясіннями та новими очікуваннями населення. Помітне збільшення числа злочинів в основному пов'язане із власністю, злочинами проти особистості, появою злочинних груп, які суттєво впливають на діяльність правоохоронних органів [1].

Ті види покарань, котрі існували раніше, були занадто жорсткими і борці за права людини прагнули до змін у державі та суспільстві не тільки шляхом вдосконалення способів боротьби із злочинністю, але й шляхом зміни методів виконання покарань. Власне, з цього моменту і бере свій початок зародження виправних установ та тюрем у світі.

В'язниця також відома як виправний заклад, тюрма (це визначення частіше зустрічається у британській англійській "correctional facility", "jail"), пенітенціарний центр утримання під вартою (американський англійський "penitentiary") або слідчий центр, сутністю якого є примусове обмеження і позбавлення різних свобод осіб, які перебувають під владою та наглядом держави за скоєні правопорушення. Тюрми найчастіше використовуються в системі кримінального правосуддя: в них знаходяться особи, яких звинуватили у вчиненні злочинів і вони можуть бути ув'язнені доти, поки вони не постануть перед судом; ті, хто визнає себе винним у скоєнні злочинів у суді, можуть бути засуджені до певного терміну позбавлення волі. Крім їх використання для покарання злочинів, в'язниці та спеціально створені державні установи часто використовуються авторитарними режимами проти боротьби та залучення супротивників.

Перш за все, варто зазначити, що тюремне ув'язнення не завжди було звичайною формою покарання. Тілесні покарання, примусова праця та страта були більш поширеними формами покарання, ніж тюремне ув'язнення в стародавньому світі, середньовічній Європі та колоніальній Америці. Це змінилося з настанням XVIII ст. у Франції та Англії, що породило нові погляди на свободу, людську природу і час. Народження тюремного ув'язнення як покарання (а не як затримання або запобігання злочину) було концепцією, згідно з якою обмеження свободи людини саме по собі було б значною відплатою за злочин і що час, який особа має провести у в'язниці, можна було б пропорційно розподілити за ступенем тяжкості злочину. У Сполучених Штатах Америки ця концепція просвітлення поєднувалася з глибоко релігійним світоглядом ранніх американських колоній, яке доходило навіть до розгляду біблійних злочинів (як-от богохульство), які визнавались правовими порушеннями. Варто зазначити, що американські в'язниці – це унікальні установи з приблизно 200-річною історією жорстокості та нелюдського поводження з ув'язненими.

Перші в'язниці в незалежних Сполучених Штатах були створені як «пенітенціарні установи». Ранні пенітенціарні установи отримали увагу на національному та міжнародному рівнях. Їх метою було вдосконалення суспільства шляхом введення нового виду покарання у вигляді позбавлення волі, але, незважаючи на високі моральні цілі, вони незабаром стали переповненими, брудними і небезпечними, якими раніше були європейські підземелля, а підтримання контролю над в'язнями стало їх основним завданням.

В Європі найпершою формою запровадження системи ув'язнення стало створення підземель (темниць). Це слово походить від французького "donjon", котре означає «утримувати» в башті замку. Етимологічний словник Фас-

мера дає таке визначення слова темниця: «місце заточення, в'язниця», [2] тобто відбувається його отождолення з сучасним словом «в'язниця», а слово «підземелля» тлумачиться як «печера, природно чи штучно утворене приміщення під поверхнею землі» [3]. Як бачимо, українській розмовній мові більш прийнятне значення слова «темниця», оскільки саме воно означає спеціальне, пристосоване місце для тримання правопорушників.

Першою державою, котра намагалась змінити вид покарання за тяжкі злочини, була Англія. Зростання капіталізму призвело до значного поширення крадіжки, яка стала масовою по всій Європі після занепаду феодальної системи. В Англії в 1557 р. були зроблені кроки для вирішення цієї проблеми шляхом будівництва будинків корекції або робочих будинків, першим з яких був Брідвелл у Лондоні. Такий тип установи дуже швидко поширився по всій Англії та на всьому європейському континенті. Основне населення таких будинків становили неповнолітні злочинці, жебраки та інші неблагополучні верстви населення. Після потрапляння до таких установ їх забивали, шмагали і змушували виконувати важку роботу. Цей інститут на той час вважався прогресивним, а держава розглядала його як успішний. Але вони, перш за все, були місцями утримання неповнолітніх правопорушників. Засуджені за злочини були піддані тортурам, зневажливому ставленню, а деякі навіть були страчені.

На нашу думку, усіх видів покарань, котрі існували на той час, ув'язнення, мабуть, було найтяжчою формою покарання для осіб, котрі вчинили правопорушення. Це пов'язано з тим, що виправна установа на пряму впливала на матеріальні цінності ув'язнених, тому що вони заробляли мало або взагалі не отримували нічого, під час ув'язнення вони втрачають засоби до існування. Також виправна установа впливала на організми засуджених, адже вони постійно були змушені важко працювати, що, власне, не могло не відбитися на їх здоров'ї. Тюремне ув'язнення могло призвести до фізичних тілесних травм, які могли бути нанесені працівниками виправних установ або могли бути отримані від інших ув'язнених. Хвороби або травми в той час не брались до уваги працівниками виправних установ і належним чином не лікувались. Тюрми також справляли і психологічний вплив на психіку ув'язнених, яке відбувається через негативний вплив одних ув'язнених на інших, тобто тюремного оточення та середовища. Отже, політика тюремного покарання та виправлення на той час полягала в тому, що життя у в'язниці мало бути незручним і навіть створювати для засуджених біль та страждання, котрі стримуватимуть їх від вчинення нових злочинів.

Протягом багатьох століть відбувались певні рушійні процеси, котрі змінювали політичні погляди, а також і погляди на найбільшу цінність у соціальному та державному житті. Такі рушійні процеси, своєю чергою, змінювали пенітенціарну політику держави. Певні політичні та соціальні процеси змінювали філософію покарань за вчинені особою злочини. Виправні методи, які стосувались тілесних та фізичних покарань, примусової праці (котрі за рівнем застосування у середньовіччі набули найбільшої популярності) злочинців по всій Європі, були замінені на покарання, яке нині має назву «позбавлення волі». Це призвело до того, що використання тюрем як засобу покарання та утримання злочинців по всій Європі стало звичайною практикою, яка, своєю чергою, призвела до появи та розвитку, а деякою мірою навіть конкурування тюремної дисципліни по всьому світі. Такі зміни беруть свій початок у XVIII ст. з англійських та французьких земель, які породили нові погляди на свободу та людську природу.

Оскільки застосування та виконання смертної кари як виду покарання наприкінці XVIII ст. поступово втрачає своє значення та роль, в'язниці дедалі частіше починає використовуватись державою як альтернативний вид покарання і, зрештою, стала головним засобом покарання за

тяжкі та особливо тяжкі злочини. Використання тюремного ув'язнення згодом поширилося по всьому світі, часто за допомогою колоніальних імперій (Франція, Об'єднане Королівство, Іспанія, Португалія), які привезли цю практику до країн, які не мали уявлення про існування в'язниць. До початку XXI ст. більшість країн скасувала смертну кару (на законодавчому рівні або на рівні його практичного застосування), і тюремне ув'язнення стає найтяжчою формою покарання, яку можуть застосувати судові органи за скоєння тяжких та особливо тяжких злочинів. Створення та поширення концепції в'язниць як основного елемента пенітенціарної системи (тобто як місця покарання) була захищена англійським юристом і філософом Дж. Бентамом. Інформація про жакливі умови утримання ув'язнених та про корупційний складник у багатьох місцевих в'язницях Англії та Уельсу наприкінці XVIII ст. були опубліковані англійським реформатором в'язниць Дж. Говардом у працях «Державні в'язниці в Англії і Уельсі» (1777) та «Облік основних Лазаретів Європи» (1789), які були засновані на подорожах до тюремних установ [4].

Не обійшов стороною цю проблему італійський філософ та мислитель Ч. Бекарія. У своїй праці «Про злочини та покарання», виданій у 1764 р., він зосереджує увагу на реформуванні системи кримінального правосуддя. Під час дослідження даного питання науковець наголошує на важливості цієї проблеми та звертає увагу на те, що вона є мало дослідженою. Бекарія був переконаний в тому, що «суспільство може перешкоджати виборам»: маєтись на увазі вибір, котрий змушує злочинця вчинити правопорушення, для цього необхідно встановлювати такі кримінальні покарання, які були б досить суворими для того, щоб люди не прагнули порушувати закон та нести за це відповідальність [5].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що Бекарія одним із перших хотів зробити кримінальне покарання практичним і корисним для людей. Таке покарання мало б створити нове та краще цивілізоване суспільство.

Наприкінці XIX ст. в європейських державах змінюється ставлення до засуджених до позбавлення волі. З того моменту у місцях позбавлення волі засудженим почали надавати освітні послуги, а новітні тюрми, як-от Сан-Квентін, були побудовані таким чином, щоб до ув'язнених потрапляло якомога більше денного світла. Проте навіть такі зміни не вирішували деяких старих проблем, як, наприклад, санітарія та гігієна в пенітенціарній установі.

Проте, на відміну від європейського континенту, позбавлення волі на американському материкі з часом набрало іншого значення. Саме там були створені перші концентраційні табори.

На думку Т. Гейла, концентраційні табори були майданчиками для насильницького затримання та ізоляції великого числа людей поза судовим контролем або дії міжнародних конвенцій. Вони, як правило, створювалися в періоди війни або внутрішніх заворушень і, на відміну від таборів, де утримувалися військовополонені, використовувалися для обмеження свободи цивільних осіб, зазвичай людей, яких вважали загрозою для правлячої верхівки, з метою їх можливого знищення. Створення концентраційних таборів було пов'язане з бюрократично-мілітаристськими державами та її спробами зберегти панування правлячих еліт і створити деяку однорідність. Цей термін часто використовується як синонім для таборів, створених спочатку нацистами в Німеччині, а потім на окупованих територіях Європи. Фактично, витоки концентраційних таборів набагато далі, і, навіпаки, не всі табори, встановлені нацистами, були концентраційного типу.

Військові табори вперше були використані в 1838 р. армією США в основному в штаті Теннессі для затримання кількох тисяч індіанців черокі для їх примусового переселення, яке, відповідно, можна розглядати як ранні приклади тих місць утримання під вартою, які згодом ста-

ли відомі як концентраційні табори. Сам термін був придуманий під час Третьої кубинської війни за незалежність (1895–1898), коли іспанський губернатор генерал Валеріано Вайлер наказав кубинським сільським населенням пунктам переміститися на «Кампос де Концентрація», щоб ті не надавали допомоги повстанцям та не переходили на їхній бік. Британська армія використовувала той самий термін для таборів, які вони створили під час Другої бурської війни (1899–1902 рр.) для бурських жінок і дітей, а також їх чорношкірих робітників, щоб відрізати громадянську підтримку для бурських сил [6].

Варто зазначити, що згодом така політика була застосована і на європейському континенті. Першою державою, котра застосувала такі концентраційні табори, була Австро-Угорська імперія під час Першої світової війни на Балканах, згодом такої політики дотримувались в 1918 р. білогвардійці у Фінляндії, до осіб, котрих вважали прихильниками та прибічниками Червоної Армії.

Проте, за всю історію концентраційних таборів, найбільшого поширення та застосування воно отримало в Нацистській Німеччині у 1933–1945 рр. Зі зміцненням свого правління нацистський режим розміщував не тільки політичних опонентів у концентраційних таборах, але й соціальних аутсайдерів, чия поведінка вважалася неприйнятною в тодішньому німецькому суспільстві. Серед них були жебраки, бродяги, люди, котрі раніше були засуджені за злочини та вже не викликали довіри в державі та суспільстві.

Загальні риси цих таборів протягом історії на всіх континентах полягали в тому, що люди були затримані як члени певної групи, а не як окремі особи, затримання відбувалося на основі адміністративного акта, а не в результаті судового процесу, і зазвичай не існувало встановленої процедури, щоб оскаржити це рішення. Права людини ігнорувалися і порушувалися. Лікування було поганим і часто довольним, більшість таборів характеризувалися переповненістю, поганими санітарними умовами, недоїданням і, як наслідок, хворобами та високою смертністю.

Новітнім видом покарання стала «каторга». На території Східної (Лівобережної) України, землі якої входили до складу Російської Імперії, набуло поширення застосування до злочинців як покарання каторги (каторжних робіт). Каторга (від давньогрецької «Katergon» – галера) особливий вид покарання за кримінальні та політичні злочини. Цей вид покарання поєднував позбавлення волі з особливо суворим режимом і залученням засуджених до важкої фізичної праці і виник в Росії на початку XVIII ст. Праця каторжан використовувалася при будівництві фортець, флоту, на рудниках (Нерчинська каторга), наприкінці XIX – початку XX ст. існувала у вигляді системи центральних каторжних тюрем (ліквідовані після Лютневої революції 1917) [7].

Загалом можна стверджувати, що історія розвитку в'язниць пережила два великих етапи, котрі мали різні цілі та мету. Першим етапом стало створення пенітенціарної системи наприкінці XVIII – початку XIX ст. через поширення в європейських державах руху за права людини, котрі вимагали гуманізації правової системи. Такі ідеї та такий рух швидко поширилися по всьому розвиненому капіталістичному світі. Другий етап, починаючи з 1920-х рр. (особливо на території колишнього СРСР та Німеччини), став спробою поширення масового та безпрецедентного використання тюремного ув'язнення як засобу протидії злочинності та боротьби з інакомисленням.

Нині існування тюрем має відповідати ряду вимог, котрі висуває держава та суспільство, такі вимоги змінюються протягом всієї історії. В'язниці захищають суспільство від особливо небезпечних осіб і водночас проводить виховну роботу над ув'язненими з метою їх реінтеграції у спільноту. Тюрьма також має стримуючий ефект для тих, хто має намір здійснити правопорушення, адже вони зна-

ють, що, зрештою, можуть бути позбавлені свободи. Саме тому варто зазначити, що тюремно-виправні установи виконують кілька функцій:

– функцію закладу, котрий створюється для спеціального утримання осіб, котрі були затримані або утримуються під вартою судовими органами або органами досудового розслідування. Важливою особливістю цієї функції виступає те, що в тюрмі утримуються особи, стосовно яких обвинувальний акт суду ще не винесений або не набрав законної сили. Утримання обвинувачених, котрі очікують судового засідання, залишається важливою функцією сучасних тюремних закладів. У деяких державах, як-от Об'єднане Королівство, приблизно 1/5 тюремного населення не має вироку, а в Індії 2/3 тюремного складу утримуються на етапі досудового розслідування [4];

– функцію спеціальної установи, в котрій утримуються особи після винесення вироку відповідним судовим органом.

Як ми бачимо, установа з виконання покарань може виконувати одночасно дві функції. В Україні, відповідно до ч. 2 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу України, установами виконання покарань є арештні дома, кримі-

нально-виконавчі установи (відкритого типу – виправні центри, та закритого типу – виправні колонії), спеціальні виховні установи (виховні колонії), слідчі ізолятори.

**Висновки.** Отже, ми можемо дійти висновків стосовно мети та доцільності існування тюремних установ. Перше, про що варто зазначити, – це те, що застосування тюремного ув'язнення допомагає стримувати тих, хто вже вчинив злочин і зменшує ймовірність того, що ті, хто відбувають тюремне ув'язнення, скоять нові злочини під час відбування покарання, а також після їх звільнення. Друге, про що варто зауважити, – це те, що винесене покарання у вигляді позбавлення волі є платою та покаранням для тих, хто скоїв злочин. Остання мета місць позбавлення волі полягає в тому, що воно заохочує засуджених до особистих змін та виправлень. В'язниця завдяки своєму існуванню захищає громадськість від тих, хто вчиняє злочини, особливо від тих, хто робить це свідомо та наполегливо. На обґрунтування наших доводів можна згадати факт: деякі тюремні системи почали називалися виправними установами, основна мета яких – надати кожному засудженому право на усвідомлення власних помилок та змогу вести інший спосіб життя.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Corrections in a new light: developing a prison system for a democratic society James Houston, Dragan Stefanovich. URL: <https://www.ncjrs.gov/policing/corr177.htm>.
2. Етимологічний словник Фасмера. URL: <https://gufo.me/dict/vasmer/темница>.
3. Толковый словарь Ушакова. URL: <https://gufo.me/dict/ushakov/подземелье>.
4. Prison, Andrew G. Coyle. URL: <https://www.britannica.com/topic/prison>.
5. Ashley Dugger, On Crimes and Punishments. URL: <https://study.com/academy/lesson/cesare-beccarias-on-crimes-and-punishments-and-the-rise-of-utilitarianism.html>.
6. Encyclopedia of Modern Europe: Europe Since 1914: Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction, Thomson Gale URL: <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/concentration-camps>.
7. Энциклопедический словарь. URL: <https://поискслов.рф/wd/катопра>.